

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2019, 23 (2): 929-950

X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve Pojega Sancaklarının Sosyoekonomik Durumu

Socioeconomic Status of the Sanjak of Kemah, Âmid and Pojega According to the Three Sanjak Laws of the Xth (XVIth) Century

Tuğba Aydeniz

Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı
Assistant Professor, Karabük University, Faculty of Theology, Department of Islamic History
Karabük, Turkey
tubayaln@gmail.com
orcid.org/0000-0002-3170-9675

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 13 September / Eylül 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 06 December / Aralık 2019

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2019

Pub Date Season / Yayın Sezonu: Aralık / December

Volume / Cilt: 23 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa:** 929-950

Cite as / Atıf: Aydeniz, Tuğba. "Socioeconomic Status of the Sanjak of *Kemah, Âmid* and Pojega According to the Three Sanjak Laws of the Xth (XVIth) Century[X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve Pojega Sancaklarının Sosyoekonomik Durumu]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/2 (December 2019): 929-950.
<https://doi.org/10.18505/cuid.620294>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/pub/cuid>

**930| Tuğba Aydeniz. X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve ...
Socioeconomic Status of the Sanjak of *Kemah*, *Âmid* and Pojega According to the Three Sanjak
Laws of the Xth (XVIth) Century**

Abstract: The Ottoman legal system is built on religious (*sharī'a*) and customary (*urf*) laws. The customary law consists of the rules that are not in contrast to the sacred law. Collection of regulations (*qānūnnāme*) were the most effective way for the execution of the customary laws. The *qānūnnāme* included the sultan's orders and edicts (*farman*). Ottomans regulated and evaluated the taxes through measurements of lands specific times of the year. These measurements would be recorded into the *tahrīr* books (written survey of immovable properties). And the administrative *qānūnnāme* were included in these books. In the *qānūnnāmes*, we can find information about the taxes, and the unlawful executions of the customary actors (*ahl al-urf*) as well as the tax regulations. The *qānūnnāmes* on *sanjak* are composed according to the economic, social, and geographical characteristics of the administrative district it is written about, and with this, they provide us information on these issues. In this article, three *sanjak qānūnnāmes* are taken as the central topic and *Kamah*, *Âmid*, *Pojega* are evaluated in terms of the execution of customary law in these districts. These *qānūnnāmes* include recordings of various taxing regulations, altered and cancelled executions, amounts of taxes, and punishments. We can compare the three districts in their economic and social characteristics.

Summary: The Ottoman legal system consists of *sharia* and customary law. Ordinary law is based on some regulations which the sultan deems necessary and is composed of laws. The Ordinary law should not contradict *sharia*. When the Ottomans conquered a place, they generally protected the current laws (such as Uzun Hasan's laws), except for necessary changes or cancellations.

When the Ottomans conquered a place, they used to make census to determine taxes. As a result of this census, *Sanjak qānūnnāmes* were placed in *tahrīr* books. It also involves issues such as public and criminal law, customary tax regulations, and amounts of market taxes, which are approved by the emperor. In this article, the *Sanjak qānūnnāmes* of different regions belonging to the period of Suleiman the Magnificent, whose dates are close to each other, were selected. The *Sanjak qānūnnāmes* which are studied on are *Kemah sanjak* of Erzurum province belonging to (937/1530) and *Âmid sanjak* of Diyarbekir province belonging to (947/1540) and *Pojega sanjak* of Budin province belonging to (950/1545). The reason for this is to be able to compare the differences or stableness in tax and practices in the mentioned date range. At the same time, attention has been paid to the effectiveness of customary practices and the parts that are linked to *sharī'a*. Some of the laws of Uzun Hasan are in force in *Kemah* and *Amid*. In these two *sanjaks*, some of the *bâc* taxes and some other taxes were removed. It is seen that the complaints made by the public due to the excess of taxes are taken into consideration. For example, in *Kemah*, the *akche* of *murahhasiyye* paid by the villagers for Armenian priests and bishops is one of them. The taxes that are abolished include *kulluk* and blend tax and taxes from various business lines. The tax, which was collected by the governors of the *sanjak* and the castle *beys* under the name of custom, which was imposed by some local administrators, was cancelled by seeing *bidat*. When three of the *sanjaks* are taken together, there are cautions that unfair and unlawful tax collections made by local administrators during tax collection have been abolished and these are accepted as *bidat*.

Kemah sanjak qānūnnāme is 13 pages in total. *Kemah*, which has a geographical position and military transit route, has commercial relations with cities such as Trabzon and Hasankeyf. In *Kemah*, there are candle mill (*şemhane*), creamery (*bezirhane*) and tavern (*meyhane*). *Kemah* is one of the places where the climate has an impact on agriculture. *Kemah's* economy is based on trade, agriculture, small livestock, beekeeping. In *Kemah*, where caravan trade is important, trade goods are of value due to its location on the transit road. The *Kemah qānūnnāme* also contains various *ta'zīr* for unjust killing, wounding, and adultery. In the city, there are some arcs have ownership in common. The fact that there are mills indicates that the rivers in *Kemah* are utilized. *Âmid Sanjak qānūnnāme* consists of two pages. The title that attracts our most attention is that there is vitality and economic activity in the market since

Âmid is on the Aleppo-Mosul Silk Road. The high number of weaving looms is due to the production of cotton. Amid has dye house and *saphane*. Indigo and Amid's red dye sold in the market shows the importance of weaving.

Pojega *sanjak qânunnâme* is composed of seven pages. Among the *qânunnâmes* we have mentioned, this is the most legible one. In addition to the old practices, there are some new regulations in this *qânunnâme*. The pig tax is only here because of the non-Muslim population. Transit tax fees indicate trading viability. Based on the studies made on these three *sanjaks*, it can be said that in the *qânunnâme*, the rights of the *raia* (*reaya*) were tried to be protected by the rescript of the Sultan himself. Therefore, the most remarkable things in the *qânunnâme* are not allowed unfair practices of local administrators and without the need to collect taxes from the public. The dates of the *qânunnâme* are close to each other and Despite geographical differences, there is no remarkable change in taxation. Although there are non-Muslim populations in all three *sanjaks*, it is mostly in the Pojega *sanjak*. The fact that the pig tax is collected only from this *sanjak* is evidence of this situation. The presence of *meyhane* in Kemah, Amid and Pojega *sanjaks* point to the non-Muslim population. It is also used as a place where the villagers sell their grape juice. The mill tax on Kemah and Pojega show that rivers are used in common.

Keywords: Islamic History, Ottoman, Sanjak, Qanunname, Pojega, Kemah, Âmid

X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve Pojega Sancaklarının Sosyoekonomik Durumu

Öz: Osmanlı hukuk sistemi şer'î ve örfî hukuku esas almıştır. Örfî hukuk, şer'î hukuka aykırı olmayan kanunlardan oluşmaktadır. Örfî hukukun uygulanmasında en etkili olan düzenlemeler ise umumi kanunnâmelerdir. Bu kanunnâmeler, padişahın emir ve fermanlarını ihtiva eder. Osmanlı Devleti'nde belirli aralıklarla vergi tespiti şeklinde arazi sayımları yapılırdı. Yapılan bu sayımlar, tahrir defterlerine kaydedilirdi. Sancak kanunnâmeleri de tahrir defterlerinde yer alırdı. Sancak kanunnâmelerinde, vergiler ve ehl-i örfün haksız uygulamalarının yanı sıra çeşitli vergi düzenlemeleri bulunmaktadır. Sancak kanunnâmeleri, bulunduğu yerin sosyal, ekonomik ve coğrafi özellikleri, örf ve adetleri dikkate alınarak tanzim edildiği için toplumsal ve iktisadi tarih ile topografyaya ilişkin ayrıntılı bilgilere ulaşılmasını sağlaması açısından önemlidir. Bu makalede, X. (XVI.) Yüzyılda birbirine yakın tarihlerde yazılmış olan üç sancak kanunnâmesi incelenmiştir. Bunlar, Kemah, Âmid, Pojega sancak kanunnâmeleridir. Ele alınan bu sancak kanunnâmeleri, örfî hukukun uygulamalarına dair önemli örnekler ihtiva etmektedir. Kanunnâmelerde, çeşitli vergi düzenlemeleri, değiştirilen veya kaldırılan uygulamalar, vergi miktarları, bazı cezalar yer almaktadır. Kanunnâmelerin sunduğu veriler çerçevesinde X. (XVI.) Yüzyıl özelinde bu üç sancağın ekonomik ve sosyal durumu mukayeseli değerlendirilmiştir.

Özet: Osmanlı hukuk sistemi şer'î ve örfî hukuktan oluşmaktadır. Örfî hukuk, padişahın gerekli gördüğü bazı düzenlemeleri esas almıştır ve kanunlardan müteşekkildir. Örfî hukukun şer'î hukuka ters düşmemesi gerekir. Osmanlılar bir yeri fethettiklerinde orada cari olan kanunları (Uzun Hasan kanunları gibi), ihtiyaç halinde yaptıkları değişiklikler veya iptaller dışında umumiyetle korumuşlardır.

Sancak kanunnâmeleri, Osmanlıların fetih akabinde vergi tespiti için yaptıkları sayım neticesinde tahrir defterlerine yerleştirilmiştir. Aynı zamanda padişah tarafından tasdik edilen, kamu ve ceza hukuku, örfî vergi düzenlemeleri, pazar vergilerinin miktarları gibi konuları kapsar. Bu makalede, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait farklı bölgelerdeki sancak kanunnâmeleri yakın tarihli olarak seçilmiştir. Ele alınan sancak kanunnâmeleri, (937/1530) yılına ait Erzurum vilayeti Kemah sancağı, (947/1540) yılına ait Diyarbekir vilayeti Âmid sancağı ve (950/1545) yılına ait Budin vilayeti Pojega sancağına aittir. Bunun sebebi, söz konusu tarih aralığında vergi ve uygulamalardaki farklılık veya değişmezlikleri mukayeseli olarak ortaya koyabilmektir. Aynı zamanda örfî uygulamaların etkinliği ve şer'î hukukla bağlantılı olan kısımlarına dikkat çekilmiştir. Sancaklar içerisinde Kemah ve Âmid'de Uzun Hasan kanunla-

932| Tuğba Aydeniz. X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve ...

rının bazıları yürürlüktedir. Bu iki sancakta bâc vergilerinin bazıları ve bunun dışındaki birtakım vergiler kaldırılmış veya hafifletilmiştir. Halkın, vergilerin ağırlığından dolayı yaptıkları şikayetlerin dikkate alındığı görülmektedir. Mesela, Kemah'ta Ermeni papazlar ve piskoposlar için köylünün ödediği murahhasiyye akçesi bunlardan biridir. Kaldırılan vergiler içerisinde kulluk ve harman resmi, çeşitli iş kollarından alınan vergiler vardır. Bazı mahalli idareciler tarafından ihdas edilen vergilerden olan, sancak ve kale beylerinin evlilik merasimlerinden âdet adı altında tahsil ettikleri vergi de bidat görülerek iptal olunmuştur. Sancakların üçüne birlikte bakıldığında mahalli idareciler tarafından vergi tahsili sırasında yapılan haksız ve hukuksuz tahsilatların kaldırıldığına ve bunların bidat kabul edildiğine dair ikazlar dikkati çekmektedir.

Kemah sancağı kanunnâmesi, 13 sayfadır. Coğrafi konumu ve askerî geçiş güzergahı üzerinde olan Kemah'ın, Trabzon, Hasankef gibi şehirlerle ticarî münasebetleri vardır. Kemah'ta şemhane, bezirhane, meyhane vardır. Kemah, iklimin ziraat üzerinde etkili olduğu yerlerden birisidir. Kemah ekonomisinin temelini ticaret, ziraat, küçük baş hayvancılık, arıcılık oluşturmaktadır. Kervan ticaretinin önemli olduğu Kemah'ta, geçiş yolu üzerinde bulunmasının da etkisiyle ticari mallar değer taşımaktadır. Kemah kanunnâmesinde haksız yere adam öldürme, yaralama ve zina ile ilgili çeşitli tazir cezaları da yer almaktadır. Şehirde ortak mülkiyet hakkı olan harklar vardır. Ayrıca değirmenlerin olması Kemah'ta nehirlerden istifade edildiğini göstermektedir. Âmid sancağı kanunnâmesi defterde iki sayfa olarak yer almaktadır. Kanunnâmenin muhtasar olmasının sebebi, umumi Osmanlı kanununda yer alan başlıkların burada tekrar edilmemiş olmasıdır. Bu sebeple diğer kanunnâmelere göre oldukça kısadır. En çok dikkatimizi çeken başlık, Âmid'in Halep-Musul ipek yolu üzerinde olmasından dolayı pazarda canlılığın ve ekonomik hareketliliğin olmasıdır. Dokuma tezgahlarının çok olması pamuk üretiminin yapılmasından kaynaklanmaktadır. Âmid'de boyahane ve şaphane bulunmaktadır. Pazarda satılan çivit ve Âmid'e has kızıl boya, dokumacılığın önemini göstermektedir. Kızıl boya ile boyanan Diyarbekir pamuk ipliği Avrupa'da da rağbet edilen ve dokumada tercih edilen ipliklerdir. İpekli kumaşlar iç ve dış piyasada tercih edilmektedir. Âmid'de dut ağaçlarının çokluğu, ipekböceği yetiştirilmesi ve Âmid ipeğinin değerli ve kıymetli bir kumaş olan tercih edilmesi, pazarda satılması, ihraç edilmesi dikkati çekmektedir. Pazar vergileri ve ayrıca transit ücretler, Âmid'in önemli bir ticari merkez olduğunu göstermektedir. Büyük pazarlar dışında kapalı çarşısı da vardır.

Pojega sancak kanunnâmesi ise 7 sayfadır. Saydığımız kanunnâmeler içinde yazısı en okunaklı olan kanunnâmedir. Pojega bugünkü Hırvatistan'ın Slavonya bölgesindedir. Kanunnâmede eskiye bağlı uygulamalardan başka yeni bazı düzenlemelerin olduğu görülmektedir. Gayrimüslim nüfus sebebiyle domuz vergisi sadece burada vardır. Transit vergi ücretleri ticari canlılığa işaret etmektedir. Pojega sancağında ise Osmanlı öncesinde var olan monopolye uygulaması ve fiçi resminin devam ettiği görülmektedir. Bununla birlikte Pojega'da harman ve şire zamanı usulsüz olarak tahsil edilen icazet akçesinin ve resid akçesi adıyla alınan verginin kaldırıldığı bildirilmektedir. Aynı şekilde mahalli idarecilerin kendi atları ve hayvanları için halktan otluk bahası adı altında istedikleri akçe ve kendileri için bila bedel yiyecek almalarına müsaade edilmeyeceğine dikkat çekilmektedir.

Bu üç sancak üzerinden yapılan değerlendirmelerde şunlar söylenebilir: Kanunnâmelerde reyanın hakları bizatihi padişahın fermanı ile korunmaya çalışılmıştır. Bu yüzden mahalli idarecilerin haksız uygulamalarına müsaade edilmeyeceği ve halktan ihtiyaç dışında vergi alınmaması kanunnâmelerde en dikkat çeken unsurlar olarak karşımıza çıkmıştır. Kanunnâmelerin tarihleri birbirine yakın, coğrafi olarak farklılıkların olmasına rağmen vergilendirmede dikkat çeken bir değişiklik yoktur. Ticari hayatın canlılığını koruduğu, tarım faaliyetlerinin bölgenin fiziki şartlarına ve iklime göre devamlılık gösterdiği, hayvancılığın ise yine bölgenin coğrafyasına göre çeşitlendiği dikkati çekmektedir. Üç sancakta gayrimüslim nüfus olmakla birlikte en fazla Pojega sancağındadır. Bu durumu domuz vergisinin sadece burada olması ortaya koymaktadır. Kemah, Âmid ve Pojega sancaklarında meyhanenin bulunması, gayrimüslim nüfusa işaret etmektedir. Aynı zamanda burası köylülerin şirelerini sattıkları yer

olarak kullanılmaktadır. Kemah ve Pojega'da değirmen resminin alınması, buradaki nehirlerden ortak kullanıma bağlı bir istifadenin olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Osmanlı, Sancak, Kanunnâme, Pojega, Kemah, Âmid

GİRİŞ

Küçük bir beylikken üç katayı hakimiyeti altına alacak büyük bir devlet haline gelen Osmanlılar, idareleri altında bulunan, din, mezhep, ırk ve lisan itibarıyla birbirinden farklı milletleri bir arada tutacak güçlü bir hukuk sistemi geliştirmişlerdir. Bu hukuk sisteminin genel yapısı, şer'î ve örfî karaktere sahiptir. Beyliğin devletleşme süreci ile birlikte daha önceki Müslüman devletlerden devralınan hukukî birikim, yapılan bazı değişikliklerle birlikte benimsenmiştir.

Osmanlılar, ihtiyaç duyulduğunda şer'î hukuka aykırı olmayacak şekilde örfî hukukun uygulanmasında padişahın düzenlemelerini ihtiva eden ferman ve emirlerini esas almışlardır. Padişahların bu tür kanun koymaya ihtiyaç duymalarındaki temel sebep, ehl-i örf adı verilen ve ulema dışında kalan idarî zümrenin reyaya haksız muamelede bulunmasının önüne geçmek, ortaya çıkabilecek hukuksuz uygulamalara, kanun gücü ile engel olmaktır.¹ Bu durum, Osmanlı hukuk düzeninde örfî hukukun önemli bir yeri olduğunu açıkça göstermektedir. Devletin değişen şartlar karşısında idarî, malî vb. alanlarda düzenlemeler yapmasının bir ihtiyaç olduğu gerçeğinden yola çıkarsak, vergiler ağırlıklı olmak üzere cezaî müeyyideler üzerinden yapılan hukukî düzenlemelerin büyük ölçüde kanunnâmelerin muhtevasını oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti'nde belirli zaman dilimlerinde bir nevi vergi tespiti, sayım dökümü olan tahrirler yani sayımlar yapılarak tahrir defterlerine kaydedilirdi. Bu defterlere, o bölge ile ilgili hazırlanmış ve sancak kanunnâmesi şeklinde ifade ettiğimiz kanunlar da eklenirdi. Sancak kanunnâmeleri, *defter eminleri* ve *vilayet katipleri* tarafından Kanun-i Osmani'nin o eyalet veya sancağa göre hazırlanmış halidir. Buna göre, kanunnâmelerde yer alan vergilerden çift resmi, öşür, cizyenin farklı miktarlarda tespiti, örf ve âdet farklılıklarına bağlı olarak örfî vergilerin isim ve mahiyetinde olan değişiklikler gibi hususlar, birbirinden müstakil kanunnâmelerin neşrinin zaruri hale getirmiştir. Öyle ki yerleşim yerindeki nüfusun Müslüman ya da gayrimüslim ağırlıkta oluşu bile kanunnâmenin muhtevasını önemli ölçüde belirlemiştir. Mevcut bulunan yaklaşık 500 adet sancak kanunnâmesinin ilk örneği Sultan II. Bayezid (ö. 918/1512) dönemine ait olup, 892/1487 tarihli Hüdavendigâr Livası Kanunnâmesi, bilinen en eski kanunnâmedir.²

Sancak kanunnâmeleri, tahrir defterlerinin baş tarafına veya defterin içindeki ilgili kısmın başına yerleştirilmiştir. Bu kanunnâmeler, "liman ve pazarlar gibi ticari faaliyetleri, madencilik gibi endüstri faaliyetlerini" de içine almaktadır. Bu durumda sadece timar sistemine dahil olanlar değil, bir sancakta vergiye bağlı malların ve iş kollarının vergileri ile ilgili kayıtlar da kanunnâmelere yazılmıştır.³

Bu alanda yapılan en eski çalışmalar, Ömer Lütfi Barkan'ın (ö.1399/1979) 70 kadar Osmanlı sancak kanunnâmesini de muhtevi olan "XV.ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar"⁴ isimli eseri ve yine bu

¹ M. Âkif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 20.

² Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943) 1: LIV-LV, 1.

³ Göknur Karaduman, "Sancak (Liva) Kanunnâmeleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Şehir Tarihi Sayısı 3/6* (2005): 527, 534.

⁴ Barkan, *XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar*.

934| Tuğba Aydeniz, X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve ...

alanda yazmış olduğu makaleler ve ansiklopedi maddeleridir.⁵ Barkan'dan sonra bu tür çalışmalar artış göstermiştir. Bu bağlamda zikretmemiz gereken isimler, Halil İnalçık (ö.1438/2016) ve Nejat Göyünç'tür (ö.1422/2001). İnalçık'ın Osmanlı hukuku ve kanunnâmeleri, Osmanlı ekonomik hayatı ile ilgili değerli çalışmaları mevcuttur.⁶ Nejat Göyünç'ün tahrir kayıtları üzerine çok kıymetli katkı ve değerlendirmeleri vardır. Doçentlik çalışması olan ve 1969 yılında basılan "XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı"⁷ önemli eserlerindedir. Ayrıca sancakların sosyal ve ekonomik tarihi ile ilgili İsmet Miroğlu'nun (ö. 1418/1997) 1975 yılında neşredilen "XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı"⁸ isimli doktora tezi ve doçentlik tezi olarak 1990 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan "Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)"⁹ isimli kıymetli çalışmaları, sancak kanunnâmeleri, tapu tahrir defterleri esasında yapılmış olan şehir tarihi çalışmaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Feridun Emecen'in doktora tezi olan ve Türk Tarih Kurumu tarafından 1989 yılında "XVI. Asırda Manisa Kazâsı"¹⁰ ismiyle yayımlanan çalışması da burada zikredilmesi gereken önemli eserlerdendir.

Bu alandaki çalışmaların bildiri, makale ve tez çalışması olarak son dönemlerde dikkat çekecek ölçüde çoğaldığı görülmektedir.¹¹ Birçok sempozyumda bildirilerin önemli kısmında sancak kanunnâmelerinin kullanılarak hem veri analizinin hem de Osmanlı dönemi sosyal ve ekonomik hayatına dair değerlendirmelerin ve kimi zaman da yüzyıla dair genellemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu tür çalışmalarda ortaya çıkabilecek problemlerden birisi, birbirini sadece tekrar etme ihtimalinin bulunması veya bu çalışmaların herhangi bir yorumlama ya da mukayese yapılmadan nakledici bir nitelik taşımalarıdır. Burada en dikkate değer olan husus, tahrir defterleri, şer'îye sicilleri gibi kayıtların birinci el kaynaklar olduğunu hatırlatarak bu malzemelerin değerlendirilmesini sağlayıp şehir tarihi çalışmalarına ve sosyoekonomik tarih çalışmalarına katkı sunmak olmalıdır. Bu meyanda yapılacak ve dikkatlere sunulacak her çalışma, diğer araştırmalar için önemli katkılar sağlayacaktır.

Bu makalede ele alınacak sancak kanunnâmeleri, ikisi Anadolu'da birisi Balkanlar'da olmak üzere (937/1530) yılına ait Erzurum vilayeti Kemah sancağı, (947/1540) yılına ait Diyarbakır vilayeti Âmid sancağı ve (950/1545) yılına ait Budin vilayeti Pojega sancağı kanunnâmeleri olup, Kanuni Sultan Süleyman (ö.974/1566) dönemine aittir. Bu kanunnâmeler aynı yüzyıla ait olmakla birlikte yakın tarihlidir. Bu durum, belirtilen tarih aralığında vergi ve uygulamalarda farklı ve aynı olan başlıkları yakinen görmemizi sağlayacaktır. Bu üç kanunnâme çerçevesinde X. (XVI.) Yüzyıl Kanuni dönemi Osmanlısında örfî uygulamaların etkinliği ve kimi durumda şer'î hukukla olan bağlantısı açısından da değerlendirme yapılacaktır.

Bu çalışmada kullanılan üç kanunnâme, Ahmet Akgündüz'ün çalışmasında yer alsa da bu yazıda kanunnâmelerin arşiv nüshaları kullanılmıştır. Yapılan düzenlemeler, örneklerle

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Kanunnâme", *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 6: 185-196; Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974), 12: 286-333 bu çalışmalardan birkaçıdır.

⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005); Halil İnalçık, "Adâletnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 346-347; Halil İnalçık, "Kanunnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 333-337; Halil İnalçık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Bellekten* 34/93 (1960): 45-102 bu çalışmalardan birkaçıdır.

⁷ Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1969).

⁸ İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı* (İstanbul: Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1975).

⁹ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990).

¹⁰ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989).

¹¹ Bu konuda yapılmış çalışmalara örnek olarak bk. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989); Murat Yıldız, "Sancak Kanunnâmelerine Göre Osmanlı Toplumunda Ekonomik Yapı (İnebahtı, Rodos ve Diyarbakır Örnekleri)", *Türk Dünyası Araştırmaları* 181 (Ağustos 2009): 111-134.

olabildiğince zenginleştirilmiş ve yorumlanmaya gayret edilmiş böylece bu alandaki çalışmaların daha ileriye götürülmesi amaçlanmıştır.

1.KEMAH SANCAĞI KANUNNÂMESİ (937/1530)

Yavuz Sultan Selim (ö.926/1520) döneminde fethedilen Kemah'ın nüfusu 1530 senesinde yaklaşık 3500'dür. Bu nüfusun yarısından fazlası Müslümandır.¹² Kemah'ın ilk kanunu, Uzun Hasan'ın (ö. 882/1478) kanunları temel alınarak hazırlanmıştır. Önceleri Diyarbekir vilayetine (1516-1518), sonraları Rum vilayetine (1520-1535) bağlanan Kemah, daha sonra Erzurum'un bir sancağı haline gelmiştir. Kanuni dönemi Kemah kanunlarının hepsi, Rum vilayetine bağlı olduğu dönemde hazırlanmıştır.¹³

Osmanlıların yeni fethedilen bir bölgede eski vergi kanunlarını, halkın söz konusu kanunlara aşinalığı ve yeni kanunların hemen uygulamaya konulmasının bir karışıklığa yol açma ihtimaline binaen yerinde bıraktığı görülmektedir. Bununla birlikte reayanın talebi ve adalet-i Padişahî gereği bir süre sonra Kanun-i Osmânî uygulanmıştır.¹⁴ Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Sultan Kayıtbay (ö. 901/1496) ve Dulkadiroğlu Alaüddüvle'nin (ö. 921/1515) kanunları buldukları bölgelerde uygulanan ve kaldırılmayan kanunlardır.¹⁵ Kemah bölgesinde en çok karşılaşılan önceki padişah uygulamaları, Uzun Hasan'a ait olanlardır. Bu kanunların bir kısmı Doğu Anadolu'da 1516-1548 yılları arasında cârîdir. Osmanlı, Irak'ın fethinden sonra Safevî kanunlarını mülga kabul etmişse de Uzun Hasan'ın kanunları için böyle bir yol izlenmemiştir.¹⁶ Kanunnâmenin mukaddimesinde, daha önce Uzun Hasan'ın kanunlarının uygulandığı ancak halkın buna uymakta zorlanmasından dolayı eski kanunların bazılarının tatbikattan kaldırılmasına, bir kısmının da hafifletilmesine, Sultan Süleyman'ın fermanı gereği karar verildiğine değinilmektedir.¹⁷

Kemah sancağı kanunnâmesi, klasik bir sancak kanunnâmesi şeklinde düzenlenmiştir. Klasik sancak kanunnâmesinden kastedilen, öncelikle harâc-ı muvazzafi karşılayan çift resmi ve nev'ileri üzerinde durulması, sonra kovan resmi, değirmen ve bâd-ı hevâ grubuna giren örfî rüsumun tanzim edilmiş olmasıdır.

1.1. Vergiler (Tekâlif-i şer'iyye ve Tekâlif-i örfiyye)

Tekâlif-i şer'iyye, şer'î hükümlere göre dağıtımı yapılan ve tafsilatı İslam hukuku kitaplarında yer alan vergilerdir. Başta zekât olmak üzere öşür, cizye, haraç, maden ve ağnam vergilerinden oluşmaktadır. Tekâlif-i örfiyye ise devletin gerek sürekli/düzenli gerekse olağanüstü durumlarda ihtiyaçlar çerçevesinde tayin ettiği vergilerdir.¹⁸ Tekâlif-i örfiyyenin, reayanın gücünün üzerinde olmaması ilkesi, Osmanlı hukuk literatüründe genel kabul gören bir ilkedir. Bu gibi durumlarda adâletnâme adı verilen ve doğrudan idarecilere hitap eden فرمانlar çıkarılarak halkın gücünün üzerinde alınan vergi ve yükümlülükler yasaklanmıştır.¹⁹ Kemah sancak kanunnâmesini başlıklara ayırdığımızda vergileri şu şekilde sınıflandırabiliriz.

¹² İlhan Şahin, "Kemah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 219-220.

¹³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 5: 553.

¹⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005), 79.

¹⁵ Zeki Arıkan, "1518 (924) Tarihli Çemişgezek Livası Kanunnâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. M. C. Şehâbeddin Tekindağ Hatıra Sayısı 34* (1984): 104.

¹⁶ Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Kanunnâmeleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihi Seyri)", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 22.

¹⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrir (T.T.)*, 0168, 3-4.

¹⁸ Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, haz. Midhat Sertoğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992), 9.

¹⁹ Halil İnalçık, "Adâletnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 346-347.

1.1.1. Resm-i çift

Resm, merkezî idare tarafından timara tahsis edilmiş topraklardan alınan tekâlif-i şer'iyeye kapsamındaki vergi ve gelirlere verilen isimdir. Başlangıçta Müslüman, gayrimüslim herkesten alınan resm-i çift, ispenç vergisi²⁰ gayrimüslimlerden alındıktan sonra sadece Müslüman halktan alınmıştır. Bu sistemde toprağın mülkiyeti devlete ait olup, toprağı işleme hakkı reayaya verildiğinden, bu arazi satılamayan, vakfedilemeyen, babadan oğula intikal edebilen raiyyet çiftlikleridir. Osmanlı vergi sistemi içerisinde resm-i çift, toprağına bağlı ve şahsi bir vergi olup, hane vergisi olarak görülmektedir. Çift ya da çiftli, bir çiftlik genişliği olan, nîm çift ise yarısı kadar bir toprağı işleyen Müslüman köylüdür.²¹ Bu vergi yıllık olup mart ayında tahsil edilmektedir. Bir çiftlik yer, çok iyi yerden 80 dönüm, orta halli yerden 100 dönüm, çok iyi olmayan yerden de 130 dönüm olmak üzere tespit edilmiştir. Dönüm ise eni ve boyu kırkar adım olan yer şeklinde tarif edilmektedir.²² Tam çiftlik 50 akçe, nîm çift 25 akçe alınmıştır.²³ Anadolu'da çift ve nîm çift miktarlarının farklı olması (bilhassa 33 akçeden yüksek olduğu yerlerde) sancak beyi ve subaşı payı eklenmesinden kaynaklanmaktadır.²⁴

1.1.2. Resm-i bennâk

Bennâk, elinde çok az toprağı olan ya da hiç olmayan evli çiftçilere denirdi. Bunlar da belli oranda vergi verirlerdi. Buna göre toprağı yarım çiftten daha az olanlardan ya da hiç toprağı olmayıp da evli olan Müslüman reayadan bennâk resmi alınırdı. Bennâklar ekinli ve caba olarak ikiye ayrılırdı. Ekinli bennâk, nîm çiftten daha az toprağı olup dönüm başına bir akçe verenlerdi. Caba bennâklar ise evli reaya olup, tapu ile kullanılabileceğı toprağı bulunmayanlara denirdi.²⁵ Ekinli bennâk 18, caba bennâk ise 12 akçe ödemekle mükellef tutulmuştur.²⁶ Çiftçilerin, toprağın rakabesi devlete ait olmak üzere çalışmaları ve dolayısıyla mülkiyet haklarının kısmen sınırlandırılması, ziraat arazisinin kolaylıkla bölünüp mirasçılar arasında pay edilmesinin önüne geçmek ve köylünün amele haline gelmesini önlemek maksadını taşımaktadır.²⁷

1.1.2. İспенçe

Bu resm, ergenliğe ulaşmış zimmî reyanın Müslümanların çift resmine karşılık verdikleri vergi idi. Köylü ya da şehirli fark etmeyip, haraç veren gayrimüslimlerden alınırdı ancak bu vergiyi 300 akçe malı olanlar öderdi.²⁸ Kanunnâmede ispençe 25 akçedir.²⁹

1.1.3. Resm-i asel

Arıcılık yapan köylüden senede bir defa, kovan başına tahsil edilen resm-i asel, kanunnâmede yer alan tekâlif-i şer'iyeye vergilerindendir. Bulunduğı bölgede geçerli olan kanunnâmeye göre tahsil edilir. Kovanlardaki bal, akçe üzerinden vergilendirmeye tâbidir. Şayet bir miktar belirtilmemişse 1/10 oranında alınır.³⁰ Kemah kanunnâmesinde öşr-i asel olarak a'lâ kovandan 2 akçe, düşüğünden 1 akçe alınmasına karar verilmiştir.³¹

²⁰ Ziraat ile uğraşan Müslüman köylüden alınan resm-i çifte karşılık, cizye veren ve ziraatla uğraşan gayrimüslimlerden 25 akçe olarak alınan şahsî bir vergidir.

²¹ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Bellefen* 23/92 (1959): 581.

²² BOA, *T.T.*, 0168, 6.

²³ BOA, *T.T.*, 0168, 4. Bahsi geçen resm-i çift, nakdî olarak alınan harac-ı muvazzafadır.

²⁴ İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", 23/92: 585.

²⁵ Feridun Emecen, "Bennâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 458.

²⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1988), 3: 393; BOA, *T.T.*, 0168, 4-5.

²⁷ Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Sayım Defterleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 93.

²⁸ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5/5 (1947):507.

²⁹ BOA, *T.T.*, 0168, 5.

³⁰ *Sofyalı Ali Çavuş, Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, 11.

³¹ BOA, *T.T.*, 0168, 8.

1.1.4. Kaçan Köle (abd-i âbık), Cariye (kenizek) ve Hayvan (yâve) Resmî ve Lukata (buluntu eşya)

Evden kaçan köle için abd-i âbık, cariyeler için kenizek tabiri kullanılmaktadır. Kanunnâmeye göre bir livada bulunan köle ya da cariyeyi her kim tutar getirirse müjdegani adıyla para mükafatı düzenlenmiştir.³² Benzer düzenleme kırlarda ve tarlalarda sahipsiz ve başıboş dolaşan dört ayaklı hayvanlar için de geçerlidir.³³

Lukataya³⁴ gelince, sergi malzemesi bulanlar çevrelerine bulduklarını ilan etmezlerse ve ellerinde bu mal zayi olursa bundan mesul olduklarından, sahibi ortaya çıktığında bu malın zararını tazmin etmek zorunda kalırlardı.³⁵

1.1.5. Resm-i ağnam

Özellikle küçük baş hayvan besleyen konar göçer taife için önemli bir vergi olan resm-i ağnam, Fatih kanunnâmesinde üç koyundan bir akçe şeklinde düzenlenirken sonraları iki koyundan bir akçe alınmıştır.³⁶ Kemah kanunnâmesinde de bu şekildedir.³⁷

1.1.6. Resm-i dūd

Bu vergi, bir sipahinin toprağına belli bir süre kıslamak amacıyla gelen, ziraatla uğraşmayan hariç reâyâdan alınan resm-i duhan ve resm-i baca da denilen tütün vergisidir. Bu resm 3 yıl verilir, bir yerde 3 yıldan çok kalanlar artık bennâk vergisi verirlerdi. Kanunnâmeye göre Kemah'ta bir kimse bir sipahinin timarında kıslasa, mücerred olup tütünü varsa resm-i dūd adı altında akçe alınmıştır.³⁸

1.1.7. Öşür ve Salariyye

Osmanlı vergi hukukunda iki tür öşür vardır. Birinci çeşit öşür, şer'î vergidir ve mahsulün zekâtı olarak alınır. İkinci çeşit öşür ise, mîrî arazi dediğimiz mülkiyeti devlete ait bulunan toprakların kiracısı olup ziraatle uğraşan köylünün arazinin hasılatına göre 1/10 veya 1/2 miktarında vermiş olduğu aynı vergidir. Öşür vergisinin miktarı, toprağın kalite ve üretimine, mahalli orfe göre değişiklik gösterebilir.³⁹ Salariyye ise hububattan öşür ile beraber alınan bir vergi olup, emir, vezir ve diğer görevliler için mahsulden alınan paydır.⁴⁰

Reyanın dağ, bayır arazide ya da su basmayan ve her yıl ziraatının mümkün olmadığı arazide toprağın alınıp başkasına verilmesi Kemah'ta da yasaklanmıştır. Bununla beraber rayiyyetin çift ve davarı için harman yerinde birkaç dönümü boz koyup mera edinmesine yasak getirilmemiş ancak eskiden beri hayvanların otlatılması için kullanılan meralarda ekim yapılmasının yasaklanması kanunnâmede düzenlenmiştir.⁴¹

Reyanın kendi çiftliği dışında mahsul ettiği yerlerde sipahinin harman hakkı adı altında bir miktar para talep ettiği, bunun da yasaklandığı görülmektedir.⁴²

³² BOA, T.T., 0168, 8.

³³ Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, 11; BOA, T.T., 0168, 8.

³⁴ Lukata, sokakta bulunup sahibi belli olmayan şeydir.

³⁵ BOA, T.T., 0168, 8.

³⁶ Feridun Emecen, "Ağnam Resmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 478-479.

³⁷ BOA, T.T., 0168, 7.

³⁸ Lütfi Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964), 505; BOA, T.T., 0168, 7.

³⁹ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 188.

⁴⁰ Mehmet Zeki Pakalın, "Sâlâriyye", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: MEB Yayinevi, 1971), 3: 101.

⁴¹ BOA, T.T., 0168, 6-7.

⁴² BOA, T.T., 0168, 8.

1.1.8. Resm-i âsiyab

Harman vakti alınan bu vergi, su ve yel ile dönen un değirmenlerinden tahsil edilen örfi vergilerden biridir. Kanunnâmede, alınmakta olan beş akçenin devam etmesine karar verilmiştir. Bu durumda bir sene çalışandan altmış akçe, altı ay çalışandan otuz akçe alınmıştır.⁴³

1.1.9. Resm-i kışlak

Bu örfi vergi, kışlaklarda hayvan otlatanlardan *otlatma hakkı* olarak alınan vergi olup, dışarıdan gelerek sürü otlatanlar tarafından ödenirdi.⁴⁴

1.1.10. Resm-i ağıl (resm-i yatak):

Bu örfi vergi, genelde üstü açık ve çevresi ihata edilmiş olan, hayvanların barındıkları yer anlamına gelen ağıldan alınmaktadır. Sancak kanunnâmelerine göre bir sürü 100-300 hayvan arasındadır.⁴⁵ Bir sipahinin toprağında kışı geçiren sürü başına orta halli bir koyun alınır.⁴⁶

1.1.11. İhtisabiyye Resmî

Bu resm, damga, tartı, ölçü ve pazar resmi olarak hile yapan esnaftan alınan para cezası idi. Muhtesip, şehirdeki tüm ticaret erbabını kontrol eder, hile yapan veya borcunu ödemeyen esnafı cezalandırırdı. Eksik satılmış mala karşılık olarak kıymetli maldan dirhem başına 1 akçe ihtisab resmi alınırdı.⁴⁷ Fakat muhtesiplerin keyfi akçe toplamaları, köy bostanlarındaki sebzelerden, karpuz ve meyvelerden almaları, kanuna muhalefetle ihtisabiyye resmi olarak yüksek miktar toplamaları yasaklanmıştır.⁴⁸

1.1.12. Resm-i asesiyye

Asesler, şubaşı ile geceleri çarşı ve pazarların güvenliğini sağlarlardı. Buna mukabil dükkân sahipleri aseslere bir miktar ücret verirdi. Buna resm-i asesiyye denirdi.⁴⁹ Kanunnâmede yer aldığı üzere X. (XVI.) Yüzyıl Kemah'ında ehl-i muamele dükkanlarından her ay ikişer akçe, ehl-i hiref dükkanlarından aylık birer akçe alınması hükme bağlanmıştır.⁵⁰

1.1.13. Meyhane Resmî

Kemah'ta köylülerin sıralarını pazarladıkları bir meyhane vardır. Meyhane tarafından alınan bir sabur şıra, iki katı fiyatına satılmaktadır. Bir kişi meyhane âmilinden izin almadan taşradan hamr getirirse ve yakalanırlarsa meyhanenin bir günlük geliri cürüm olarak alınmıştır.⁵¹ Köydeki gayrimüslimler bağlarının şiresinden meyhaneye yeteri kadar hamr alıkoyp fazlasını dışarıya satsa müşteri gelip meyhane âmiline yük başına on ikişer akçe vermekle mükellef kılınmıştır. Ancak reyanın şikâyeti üzerine vergi 8 akçeye indirilmiştir.⁵²

1.1.14. Tamga-yı siyah

Bâc, alışveriş vergisi anlamındadır. Bir yerden bir yere götürülen ve pazarlarda satılan mallardan alınır. Osman Gazi tarafından pazar bâcı şeklinde ilk olarak ihdas edilmiştir.⁵³

⁴³ BOA, T.T., 0168, 7.; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, 183.

⁴⁴ BOA, T.T., 0168, 7.

⁴⁵ Feridun Emecen, "Ağıl Resmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 467.

⁴⁶ BOA, T.T., 0168, 8.

⁴⁷ İsmet Miroğlu, *XVI.Yüzyılda Bayburt Sancağı* (İstanbul: Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1975), 156.

⁴⁸ BOA, T.T., 0168, 10.

⁴⁹ Abdülkadir Özcan, "Asesbaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 464.

⁵⁰ BOA, T.T., 0168, 11.

⁵¹ BOA, T.T., 0168, 12.

⁵² BOA, T.T., 0168, 12.

⁵³ Midhat Sertoğlu, "Bac", *Osmanlı Tarih Lûgatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986), 29.

Damga bâcı anlamına gelen tamga-yı siyah, şehirde alıp satılan her çeşit mal, kesilen hayvandan tahsil edilen vergi demektir. Kemah kanunnâmesinde, bu verginin daha önce Uzun Hasan'ın kanunlarına göre alındığı ancak ağır gelen bazı maddelerin hafifletildiği veya kaldırıldığı belirtilmiştir.⁵⁴ Buna göre damga bâcı alınan mallar tutiya, Horasani, lök, kurt kulağı, serhuşt, aksakız, çivit, kasnı, pulad, kal'î, mis, sağırı, bulgari, bıçak, bakır, mürdesenktir. Trabzon'dan gelen ketende top başına eski kanunda yazan 3 akçe yerine 1 akçe alınmasına karar verilmiştir.⁵⁵

Eğer bu mallar pazarda durmayıp geçip giderse bâc-ı büzürk (büyük bâc) denilen gümrük vergisi ödenmesi gerekirdi. Bu da at yükünde ikişer, deve yükünde dörder akçe olarak kanunnâmede düzenlenirken şayet satılırsa %2 akçe alınması şeklinde hükme bağlanmıştır.

Muz, incir ve diğer yemişlerden at yüküne 2 akçe, deve yüküne 4 akçe alınıp satılsa bir şey alınmayıp eşek yükünden 1 akçe alınmasına, yaş meyveden de 2 yüke 1 akçe alınmasına karar verilmiştir.⁵⁶

1.2. Bad-ı hevâ Resmleri

Bu vergi çeşidi, "şer'i hükümler ve divanî zaruret ve ihtiyaçlar olmadan, ülü'l-emrin arzu ve iradesiyle vaz' olunan vergiler" olarak tanımlanabilen ve eyalet kanunnâmesi ile miktarı belirlenen vergilerdir.⁵⁷ Kemah kanunnâmesinde bu gruba giren vergiler şu şekilde yer almaktadır:

1.2.1. Resm-i arûs

Bu vergi, kız ya da dul kadının evlenirken timar sahibine veya sancak beyine koca tarafından maktu olarak ödenen vergidir. Kemah kanunnâmesine göre eğer evlenen bekar kız ise 60 akçe, dul kadın (seyyibe) ise 30 akçe ödenirdi.⁵⁸

1.2.2. Resm-i deştânî

Kır bekçiliği vergisi denilebilir. Deştânlar, ekili arazileri hayvanların vereceği zararlara karşı korumakla görevlidir. Bir deştân hangi köyde ise o köyün sipahisinde kayıtlıdır. Kanunnâmede yer aldığına göre, reayanın atı, sığırı ve dört ayaklı diğer hayvanları birinin ekinine zarar verirse ekin sahibinin zararı tazmin ettirildikten sonra davar sahibine beş değnek vurulup her davar başına 5 akçe cerime alınır. Sipahi ile reaya arasında bunun dışında bir vergi alınmaması emrolunmuştur.⁵⁹

1.3. Diğer Meseleler

1.3.1 Tazir Cezaları

Tazir, hukuk ıstılahında hakkında had ve kefarete olan suç ve günahlarda ek olarak, cezası vahiy ile belirlenmiş bulunan suç ve günahlarda ise karşılık olarak Allah ve kul hakkı çerçevesinde icrası gerekli olan, miktar ve keyfiyetinin belirlenmesi ümmete ait olan cezadır.⁶⁰ Ayrıca tazir, İslam hukukunda devlete tanınmış olan örfî hukuk alanının geniş salahiyyetli kısmıdır. Bu alanda devlet gerekli gördüğü cezaî müeyyideleri uygulamaktadır. Buna göre, kanunnâmede geçen "...bi-hasebi'l-merâtib siyâset eylemek medâr-ı nizâm-ı memleket..." ifadesinde siyaset eylemek tabiri, iki manayı ihtiva etmektedir. İlki, yerine getirilmesinin devlet başkanına ait olduğu cezalar anlamındadır. İkincisi, takdir edilen tazir cezalarından

⁵⁴ BOA, T.T., 0168, 8-9.

⁵⁵ BOA, T.T., 0168, 10.

⁵⁶ BOA, T.T., 0168, 10.

⁵⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 1: 185; Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, 9.

⁵⁸ BOA, T.T., 0168, 8.

⁵⁹ BOA, T.T., 0168, 8.; Miroğlu, *XVI.Yüzyılda Bayburt Sancağı*, 155.

⁶⁰ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 1991), 1:197.

940| Tuğba Aydeniz. X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve ...
sopa ve para cezası dışında olan siyaset cezasıdır. İkinci açıklama çerçevesinde siyaset, tazir cezalarının mühim bir bölümünü ihtiva etmektedir.⁶¹

Kanunnâmede haksız yere adam öldürme, yaralama ve zina ile ilgili çeşitli para cezaları yer almaktadır.⁶²

1.3.2. Hakk-ı şirb

Kemah, kurak bir iklim yapısına sahiptir. Her iki bahar ayında yağmurlu olan Kemah, Erzincan'a göre az yağış almaktadır. Bu sebeple tarım arazilerinin sulanması gerekmektedir. Bölgede sulama hakları yoluyla yapılmaktadır.⁶³ Bir irtifak yani ortak yararlanma hakkı diyebileceğimiz hakk-ı şirb, söz konusu haklardan herkesin âdil bir şekilde yararlanmasıdır çünkü irtifak hakkı süreklidir.⁶⁴ Ziraatte kullanılan su yetersiz olduğu için uzak köylere emeller tarafından su satışının men edildiği, suyun hakk-ı şirb olduğu, dikkat çeken ikazlardır.⁶⁵ Kemah'ta hakların bazıları mülk ya da vakıftır. Bunlar da suyu nöbetleşe vermekte ve parayla satmaktadır. Fakat gelir durumu düşük olan köy su alamazken diğerleri istifade edebilmektedir. Halkın şikâyeti üzerine suyun makul bir ücretle verilmesi uygun bulunmuştur.⁶⁶

Kemah kanunnâmesinde tahsil edilen vergilerin çeşitleri ve miktarları, işlenen suçlar için belirlenen cezalar, ehl-i örfün reyadan aldığı haksız vergilerin kaldırıldığına dair hükümler yer almaktadır.

Coğrafi konumu ve askerî geçiş güzergahı üzerinde olması sebebiyle ön planda olan Kemah'ın X. (XVI.) Yüzyıl itibarıyla Trabzon, Hasankeyf gibi şehirlerle ticarî münasebetlerinin geliştiği anlaşılmaktadır. Kemah'ta şemhane, bezirhane, meyhane vardır. Meyhanenin gayrimüslim nüfusun ihtiyaçlarını gidermek için açılmış olması toplumsal açıdan ihtiyaçların giderilmesinde çeşitliliğe işaret etmektedir.

Her bölgede olduğu gibi Kemah'ta da iklimin ziraat üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Karasal iklimin olduğu Kemah'ta ekonominin temelini ziraat, hayvancılık, arıcılık oluşturmaktaydı. Yağmurlar daha çok ilkbahar ve sonbaharda yağmaktadır. Yağmurların azlığı şehirdeki hakların kullanımını daha da önemli hale getirmiştir. Ayrıca değirmenlerin varlığı, Kemah'ta nehirlerden istifade edildiğini ortaya koymaktadır.

Pazarda satılan yiyecek malzemelerine bakılırsa, incir, üzüm ve erik gibi meyvelerin, bal, yağ, şir-i revgan, peynir, pekmez gibi besinlerin ağırlıkta olduğu dikkati çekmektedir. Kuzu ve koyun eti, keçi eti, kara sığır, su sığırtı eti tercih edilmektedir.

Kemah, kervanların gelip geçtiği bir yerde olduğu için eşkıyalık hadiseleri de olabiliyordu. Bu yüzden devletin bedel-i siyaset uyguladığı, tazir cezalarıyla ilgili düzenleme yapıldığı görülmektedir. Bu cezalarda dikkati çeken husus, cezaların zina ve yaralama için uygulanması, caydırıcılık unsuru olmasıdır. Cezaların tatbikinde devletin subaşı ve sancakbeylerine konu ile ilgili bazı direktifler vermesi de Osmanlı'da hukukunun işleyişini görmek açısından önemlidir.

Dikkati çeken önemli bir nokta, Uzun Hasan kanunlarının bir kısmının değiştirilmiş, bir kısmının ise vergi oranlarının yüksekliği sebebiyle kaldırılmış olmasıdır. Bunların başında ırgadiyye adı altında kulluk resmi ve yılda alınan harman resmi gelmektedir. Bunlar *adalet-i*

⁶¹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1: 123, 127.

⁶² BOA, T.T., 0168, 12-13.

⁶³ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, 170-171.

⁶⁴ "Büyük ırmaklar, çaylar ve dereler kimsenin mülkü olmayan yerlerdir. Buralarda herkesin su alma ve sulama hakları vardır. İhtiyaç duyanlar diğer hak sahiplerine zarar vermemek suretiyle buradan su çekmek ve kanal açmak hakkına sahiptirler. Bu hakkın kaynağı Hz. Peygamber'in şu hadisidir: Üç şeyde herkes ortak; su, ot ve ateş." Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 1991), 3: 119, 126.

⁶⁵ BOA, T.T., 0168, 11.

⁶⁶ BOA, T.T., 0168, 11.

Pâdişâhî üzere kaldırılmıştır. Yine demirci dükkanlarından ve her cullah⁶⁷ kuyusundan alınan resimler, *ferman-ı Pâdişâhî* ile kaldırılmış, çarşı ve pazarda tamga zabıtlarının teftişi sırasında yemin-i örfiyye adı altında aldıkları tamga da iptal edilmiştir. Şehir muhtesiplerinin köylerde dolaştıklarında sebze, karpuz ve diğer meyvelerden, âsiyabdan, bezirhaneden ihtisabiyye adı altında aldıkları resm de bidat olup kaldırılmıştır. Sancak beyleri veya kale beylerinin mehterlerinin halkın arasına çıkarak ahalinin evlilik merasimlerini ileri sürüp kendilerine *âdet* adı altında akçe almaları bidat değerlendirilerek kaldırılmıştır. Kaldırılan bedellerden biri de siyaset akçesidir. Buna göre harami, uğru gibilere ceza uygulayacak olan sancak beylerinin bu kişilerin şer'an veya örfen affolundukları halde bedel-i siyaset adı altında akçe almışlardır ki bu, kanuna muhaliftir.

Kemah kanunnâmesinde buna benzer şekilde kaldırılan uygulamalardan birisi muhrahasiyye akçesidir. Bu resm, piskopos ve Ermeni papazlara ait olup, vank olarak isimlendirilen arazilerden, köylülerin bu din görevlileri için ödedikleri vergidir. Eskiden beri, 11 000 akçe olarak Kemah'tan, 8250 akçe olarak Erzincan'dan alınmaktadır. Buna ilaveten 550 akçe miktarında da alemdarçılık adıyla vanklardan bir vergi daha alınmaktadır. Kanunnâmeye göre bu vergi, hane başına 10, 15 akçe civarındadır. Ancak halk, bu yükün ağırlığından, "Bu bize artık haraç oldu." diyerek şikâyet etmiş, diğer yerlerde hane başına iki akçe alınması örnek gösterilerek vergide tahfif istenmiştir. Buna göre muhrahasiyye ve alemdarçılık akçesi olarak tahsil edilen verginin azaltılması ve fazla miktar alınmaması karara bağlanmıştır.⁶⁸

Osmanlı toplumunda pamuklu ve ipek-pamuk karışımı kumaşlara hem giyim-kuşam hem de gündelik kullanımda rağbet edilmektedir. Hint pamuklularının iç pazarı neredeyse ele geçirmeye başladığı X. (XVI.) Yüzyıl itibarıyla Anadolu'nun batısında ve doğusunda birçok yerde pamuklu dokumacılığın yapıldığı ve dünyanın birçok yerine bu kumaşların ihraç edildiği bilinmektedir.⁶⁹ Buna göre Kemah kanunnâmesinde yer alan cullâh kuyularından daha önce alınan 2 akçelik verginin kaldırılması, dokuma işinin mühim ve değerli bir iş kolu olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir.

2. ÂMİD SANCAĞI KANUNNÂMESİ (947/1540)

Âmid sancağı, Diyarbekir vilayetinin merkezi ve Paşa sancağıdır. Yavuz Sultan Selim döneminde halkın rızası istikametinde Osmanlı topraklarına katılmıştır (1515). Mühim ticaret ve ulaşım yolları üzerinde bulunan Diyarbekir, hayvancılık ve tarım yapmaya müsait coğrafi şartları ile önemli bir merkez olma hüviyetini daima korumuştur. Padişahların doğu seferlerinde de uğradıkları bir yerdir. Diyarbakır'a ilk gelen padişah, İrakeyn seferi sebebiyle Kanuni Sultan Süleyman'dır. Sultan IV. Murad (ö. 1049/1640) da İran seferi için gelmiştir.⁷⁰

Âmid sancağı, Kanuni Sultan Süleyman döneminde mamur edilmiş bir sancak olarak bilinmektedir.⁷¹ 1540 tarihli tahrirde nüfusu 18 bindir. Bölgenin ticari canlılığı kervan yolları sayesinde oldukça hareketlidir. Nitekim, kanunnâmelerde pazarlardan geçen mallar için transit vergilerin ve pazarlarda satılan mallar için alınan vergilerin çok önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Diyarbekir'e gelen kervanların Mardin'den ve Van üzerinden İran'dan gelmesi,

⁶⁷ Cullâh, dokuma işiyle uğraşan esnafın adıdır. Bu esnaf grubu kaba bez dokurlardı. Cullâh kuyusu da dokuma tezgâhı anlamında kullanılmıştır. Bk. Feridun Emecen, "Cullâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 83.

⁶⁸ BOA, *T.T.*, 0168, 10. Murahhasiyye akçesi aynı yüzyılda farklı bir coğrafyada da 2 akçedir. Bk. Shota Bekadze, *XVI.Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014), 57.

⁶⁹ Bk. Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel sayı* (1979-1980): 1-65.

⁷⁰ Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963), 3: 624.

⁷¹ Şevket Beysanoğlu, "Kanunî Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul 23-28 Eylül 1985 Tebliğler III. Türk Tarihi I* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985): 151.

942| Tuğba Aydeniz. X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve ...

ayrıca Musul-Urfa-Halep ipek yolunun işlekliği⁷² Âmid pazarına ve vergilere de yansımaktadır. Âmid kanunnâmesinde yer alan bilgilere göre bu geçiş malları içinde Halep ve İskenderânî kumaşlar, ak ve kara esirler, boya, yiyecekler, bakır, baharat bulunmaktadır.

1540 tarihini taşıyan bu kanunnâme, Kanuni dönemine ait umumi Osmanlı kanununa göre düzenlenmiştir. Burada esas olan, Uzun Hasan dönemi kanunlarının yürürlükten kaldırılmış olmasıdır. Mevcut kanunun uzun olmamasının sebebi, umumi Osmanlı kanununda yer alan bazı başlıkların burada geçerli olması ve tekrarlanmamasındadır.⁷³ Kanunnâmede bâc vergilerinin tanzimi, vakıflarla ilgili bazı düzenlemeler ve aşiretlerle alakalı müstakil bir madde yer almaktadır.

2.1. Vergiler

2.1.1. Bâc-ı harir

İpekböceğinin oluşturduğu kozalardan alınan vergidir. Öşür vergisi kapsamına girmesi, hayvanların dut yaprağı yemelerinden kaynaklanmaktadır. Vergi oranı %10 ila %50 arasında farklılık gösterebilir.⁷⁴ Kanunnâmede 100 akçelik ipek satılsa 5 akçe alınmasına devam edilmesi hükme bağlanmıştır.⁷⁵

2.1.2. Tamga-yı siyah

Bu vergi şu mallardan önceki miktarları üzere bırakılmıştır. Kumaş cinsleri, keten, keçe, sîf, ham bez, bakır, kalay, nişadır, bulgari, itriyye, bir kelle nil, mürdesenk, tel, sac ve demir yükünden, sabundan, meyve-i huşkten, şekerden, taze yemişte, bal, balmumu, revgan-ı penbe ve revgan-ı sade.⁷⁶

Kanunnâmede Kemah'ta olduğu gibi cullâh tezgahına dair bir ibare geçmemektedir. Bu sebeple dokuma tezgahlarından yıllık bir vergi alınmadığını, burada alınan tamga-yı siyahın, dokunan kumaşlardan damgalanma sırasında alınan bir vergi olduğunu söylemek gerekir.⁷⁷

2.1.3. Bâc-ı ubûr

Uzun Hasan'ın kanununa göre kumaş cinsinden her ne satılırsa satılsın 20 akçede 1 akçe alınırdı. Şayet pazarda durmadan geçerse Osmani batmanda 50 akçe ticaret vergisi alınırdı.⁷⁸

Tülbent, kelle, cilkâve her Osmani batmanında 24 akçe ve Halep kumaşından olan kutni yani pamuklu kumaş, atlas ve İskenderânî veya harirden olsa Osmani batmanda 50 akçe, alaca bez ya da futa ise her yük için 100 akçe alınmıştır.⁷⁹

Yağ, bal, kızıl boğa, şap, katran, zift, kara ve ak sakız ve çirak yağı, terencübün, zağferan, kepenek, kebe, itriyye, cam, bakır, çinko, pulad, neft ve bulgariden vergi alınmıştır.

2.1.4. Tamga-yı hıml

Yükten alınmakta olan tamga ve bâc vergisine bu isim verilir. Bunlar, kuru ve yaş meyve, pekmez, revgan-ı sade, revgan-ı çerağ, bal, kızıl boya, balmumu, şap badem, mürdesenktir. Çivitotundan, şeker, kalay, zencefil, ıtrıdan tamga-yı hıml alınmaz. Eğer satılırsa resm-i kapan alınır.⁸⁰

⁷² Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanunî Süleyman ve II. Selim devirleri)", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar* 8-10 Haziran 1973, ed. Osman Okyar (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975): 73, 86.

⁷³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 5: 466.

⁷⁴ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1977), 98.

⁷⁵ BOA, *T.T.*, 0200, 13.

⁷⁶ BOA, *T.T.*, 0200, 13.

⁷⁷ Yılmaz Kurt, "XVI.Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5 (1990): 193.

⁷⁸ BOA, *T.T.*, 0200, 13.

⁷⁹ BOA, *T.T.*, 0200, 13.

⁸⁰ BOA, *T.T.*, 0200, 13.

2.1.5. Meyhane Vergisi

Bu başlıkta şire ve hamr ile ilgili vergi düzenlemeleri yer almaktadır. Buna göre şirenin batmanı dörde alındıktan sonra sekiz üzerinden, beşe alınırsa on üzerinden satılacaktır. Alınmakta olan kara sığır salgını kaldırılmıştır. Köy halkından olan gayrimüslimlere başka bir yerden şire getirip zorla satıp bundan akçe almak yasaklanmıştır.⁸¹

2.1.6. Resm-i keyyâli

Keyyâli kilecinin aldığı ücret demektir. Şehre hububat gelir ve satılırsa deve, at, sığır yükünden rub' Âmid kilesi resm-i keyyâli alınacaktır. Eğer merkep ise yarım rub' Âmid kilesi alınacaktır. Eğer sipahi ve halk, kendileri yemek için taşradan buğday veya kile ile ölçülen nesnelere getirirse bir şey alınmaz. Lakin satılırsa diğer reaya gibi resm-i keyyâli öderler hükümüne yer verilmiştir.⁸²

2.1.7. Resm-i ebvâb-ı erbaa

Bu başlıkta Diyarbekir'in etrafındaki 4 kapıdan ticaret giriş çıkışları için konan gümrük vergisinden bahsedilmektedir. İpek, kumaş, kavun, karpuz, hıyar yükünden alınan vergilerin eski kanun üzere devam etmesine karar verilmiştir.⁸³ "Âmid ahalisinden Kebeği, Alucı ve Reşid aşiretleri koyun ve peynir ya da zahire getirirlerse bir ücret ödemezler fakat bir yılda Mardin kapısına hane başı bir nügi yağ verirlerdi" hükmü Uzun Hasan döneminde olduğu gibi yeni kanunnâmede de muhafaza edilmiştir.

2.2. Vakıflar ile İlgili Hükümler

Âmid'de mevcut evkafa birçok cihat eklenmiştir. Cihat, müderrislik, hatiplik, kayyım-lık, imamlık gibi vakıf müesseselerine ait görevlere denir. Bu görevlerin sahiplerine erbâb-ı cihat denir. Âmid'de bu görevlerin ihtiyaç dışında artırılması ve cihat sahiplerinin çeşitli gerekçelerle terakkilerinin yükseltilmesi birçok cami ve mescidin harap halde kalmasına yol açmış para olmadığı için tamir yapılamamıştır. Bu cami ve mescidlerin gerekli tamir ve termimi yapılamadıkça herhangi bir cihat ücreti verilmeyeceği, ancak bundan sonra deftere göre cihat verileceği kanunnâmede yer almaktadır.⁸⁴

Âmid'in Halep-Musul ipek yolu üzerinde olması pazarda canlılığa ve ekonomik hareketliliğe sebebiyet verdiği bilinmektedir. Dokuma tezgahlarının çokluğu pamuk üretiminin yapılması ile ilgilidir. Burada boyahane ve şaphane olduğu kanunnâmede yer almaktadır. Hindistan'dan gelen çivitin ve Âmid'e mahsus olan kızıl boyanın pazarda satılması, dokumacılığın önemine işaret etmektedir. Kızıl boya ile boyanan Diyarbekir pamuk ipliği Avrupa'da da rağbet edilen ve dokumada tercih edilen ipliklerdir.⁸⁵ Diyarbekir'de hazırlanan ipekli kumaşlar da VIII. (XIV.)-X. (XVI.) yüzyıllarda iç piyasada ve dışarıda tercih edilmektedir.⁸⁶ Diyarbekir ipeği Bursa ve Halep kadar haklı bir şöhrete sahiptir. Dicle ırmağı kenarında yetişen dut ağaçları ipekçilik için önemlidir.⁸⁷ Debbâğlık, demircilik, bakırcılık, bıçakçılık, pabuççuluk gibi önemli iş kolları vardır.

Kanunnâmede kuru ve yaş meyveden, balmumundan sade yağdan, şeker, zencefil gibi bilimum mallardan alınan verginin yüksekliği ekonomik hayatın işleyişiyle ilgili fikir verebilecek düzeydedir. Bu malların bir kısmına pazar içi fiyat belirlenirken bir kısmına da transit geçiş ücreti tahsis olunmuştur. Bu yüklerin at veya deve kervanlarıyla taşındığı anlaşılmaktadır. Küçük baş hayvancılık oldukça yaygın olmakla birlikte koyuna dayalı yan ürünlerin de pazarda önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir.

⁸¹ BOA, T.T., 0200, 13.

⁸² BOA, T.T., 0200, 14.

⁸³ BOA, T.T., 0200, 14.

⁸⁴ BOA, T.T., 0200, 14; Bk. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), 317.

⁸⁵ Kurt, "XVI.Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", 194.

⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), 2: 682.

⁸⁷ Kurt, "XVI.Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", 196, 199.

944| Tuğba Aydeniz, X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve ...

Şehre getirilip satılan ürünler arasında kavun ve karpuzun özellikle zikredilmiş olması bu bölgede o zaman da karpuz üretiminin önemli olduğunu göstermektedir. Şehirde meyhane mevcuttur. Bu dönemde meyhane içki yapılan yer mânâsında kullanılmaktadır. Bu da Diyarbakir'in zengin üzüm bağlarını ve gayrimüslim nüfusun mevcudiyetini ve bu nüfusun ihtiyacını giderir bir ticaretin kanuni güvence altına alındığını göstermektedir.

Âmid'de kurulan büyük pazarlardan başka kayseriye denilen kapalı çarşı da vardır. Bu da ticaret ağının büyüklüğünü ve canlılığını göstermektedir.

3. POJEGA SANCAĞI KANUNNÂMESİ (950/1545)

Macaristan'ın İsklavinya bölgesinde olup, Ösek'in 80 km. güneydoğusunda bulunan Pojega, bugün doğu Hırvatistan'ın Slavonya bölgesindedir.⁸⁸ Kanuni Sultan Süleyman'ın Alman seferi sırasında Sadrazam İbrahim Paşa (ö. 942/1536) tarafından sulh yoluyla Osmanlı topraklarına katılmıştır ve Budin vilayetine bağlıdır (1532). Bu sırada nüfusu 40-50 bin civarındadır.⁸⁹ Tütün, ipek ticareti yapılan bir yerdir.⁹⁰ Klasik bir sancak kanunnâmesi özelliği gösteren bu kanunnâme yeni bazı düzenlemeleri muhtevirdir. Kanunnâmede kovan, ganem, domuz resimlerinden, değirmen resminden, bâc-ı siyahtan bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra fiçî resmi, küçük ve büyük baş hayvanların bâcı, esir ve yiyecek bâcları üzerinde durulmuş, knez, premikür, voynuklar ve eflaklarla ilgili maddeler de bulunmaktadır.

3.1. Vergiler

3.1.1. Resm-i filori (Harac-ı ruûs, Cizye)

Büluğ çağına gelmiş gayrimüslimler üzerine konulmuş olan resm-i filori, şer'î bir vergi olmakla beraber şahsî bir vergidir. Bir zimmî reayadan cizye alabilmek için bağ, bahçe, ev ve bazı ev eşyalarının haricinde koyun, keçi gibi hayvanlardan ve mahsullerden yaklaşık 300 akçe malı olması gerekiyordu. Eğer buna gücü yetmiyorsa bir şey alınmıyordu.⁹¹ Kanunnâmede resm-i filori 60 akçe olarak düzenlenmiştir.⁹²

3.1.2. Resm-i dönüm

Bu vergi, tam çiftlikten, yarım çiftlikten az olan yerde veya biraz fazla olan yerde ziraat yapan reayadan alınırdı. Reayanın ekip biçtiği toprağın her bir dönümü için köylü ya da şehirli herkesten alınmakta idi. Sipahi istediği zaman timarı dahilinde olan reayanın tam ya da yarım çift toprağını ölçer ve çıkan fazlalığı dönüm resmi olarak alırdı.⁹³ Kanunnâmede her dönüme 5 akçe alınması kararlaştırılmıştır. Müslümanlardan bağ satın alan zimmîlerin öşür vermeleri kararlaştırılmıştır.⁹⁴ Burada kastedilen öşür, harac-ı mukâseme yani çıkan ürünün belli bir yüzdelik olarak alınmasıdır. Toprağı kullanan kişi çıkan mahsulden belli nispette haraç ödemektedir. Bu haraç ürüne bağlı olduğundan yıl içinde birden çok hasat edilen ürün olduğunda tekrarlamıştır.⁹⁵

⁸⁸ Nemat Moaçanın, "Pojega", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 307. Nemat Moaçanın'ın Pojega üzerine kaleme aldığı *Požega i Požeštia u sklopu Osmanlijskog carstva (1537-1691)* isimli eserinin değerlendirmesi için bk. Nejat Göyünç, Kitabiyât, *Osmanlı Araştırmaları* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1999), 19: 324-326.

⁸⁹ Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesalik Muhteşem Çağ ve Kanuni Sultan Süleyman*, haz. Ayhan Yılmaz (İstanbul: Kariyer Yayınları, 2011), 189.

⁹⁰ Şemseddin Sami, "Pojega", *Kamûsü'l-a'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1316), 2: 1553.

⁹¹ Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", 494.

⁹² BOA, *T.T.*, 0243, 1.

⁹³ Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", 504-505.

⁹⁴ BOA, *T.T.*, 0243, 1-2.

⁹⁵ Bu çeşit haraç ilk olarak Hz. Peygamber tarafından Hayber'de uygulanmıştır. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, 3: 283.

3.1.3. Sefer Harcı

Bu resm, reayanın, beyleri sefere çıktığı zaman hane başına ödedikleri 50 akçe vergidir.⁹⁶

3.1.4. Pulluğ Resmi

Harac-ı mukâsemeden olan bu resm, önceleri ziraattan ve koruma altındaki terekeden alınırken sonradan kaldırılmış, öşür alınması karara bağlanmıştır.⁹⁷

3.1.5. Usûlsüz Alınan Vergiler

Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce Balkanlarda ve Anadolu'da yaygın olan ve merkezî idarenin zayıflığı ile bağlantılı olarak kulluk, ırgadiyye, salgun adı altında beylere bazı hediyeler verilirdi. Osmanlı döneminde de bu durum, örnekte olduğu gibi hemen kaldırılamayarak bir süre devam etmiştir.⁹⁸ Pojega sancak kanunnâmesinde halkın uğradığı bir vergi zulmü dikkati çekmektedir. Reayadan vergi toplayanların harman vakti ve şire zamanı icazet akçesi adı altında 2 akçelik bir vergi tahsil etmeye kalkıştıkları, şireyi aynı ile almayıp bedel-i öşür talep ettikleri, resm-i ganem, küvvere ve domuz vergisi aldıktan sonra da resîd akçesi⁹⁹ istedikleri belirtilmiştir. Sancak beyleri, kadı ve voyvodaların atları ve davarları için de otluk bahası olarak 5-10 akçe aldıkları, kendileri için de et, ekmek, tavuk gibi yenecek ne bulurlarsa aldıkları, bunlar için de hiçbir bedel ödemedikleri kaydedilmiştir. Buna göre vergi adı altında alınan bu tahsilatların hepsinin kaldırıldığı ve halka zulmedilmemesine dikkat çekildiği görülmektedir.¹⁰⁰

3.1.6. Bağ Resmi

Rumeli civarında üzüm bağlarının daha çok şarap yapmak için kullanıldığı yerlerde bağ mahsulünden dönüm başına resm alınmak yerine şire yani üzüm şırası alınırdı. Köylü yaptığı şarabın onda birini sipahiye verir, sipahi öncelikli olarak kendi şarabını satar ve 2 ay ya da biraz fazla bir süre için halkın şaraplarını mühürleyerek monopolye¹⁰¹ uygulardı. Bu sürede halkın şarap satması yasaklanırken iki ayın sonunda köylü şarabını satabilir. Bu verginin tahsil zamanı bağ bozumu vakti yani Eylül ayı olarak kanunnâmede belirtilmiştir.¹⁰²

3.1.7. Resm-i kovan

Kovan resmi, reayanın elindeki arı kovanlarının mahsulünden alınan bir vergidir. Arı kimin toprağında bal yaparsa öşür de onun kabul edilirdi.¹⁰³ Bazı yerlerde bal bazı yerlerde para olarak alınan bu verginin tahsil zamanı harman ya da güz mevsimi olarak belirlenmiştir. Kanunnâmede 10 kovandan 1 kovan resmi alınması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴

3.1.8. Resm-i âsiyab

Değirmen resmi adıyla alınan bu vergi, su ya da rüzgâr ile dönen un ve zeytinyağı değirmenlerinden çeşitli yerlerde ve zamanlarda farklı miktarlarda alınırdı. Tuna, Sava, Vaka ve Dırava sularının üzerindeki değirmenlerden resm-i âsiyab için ellişer akçe alınırken küçük

⁹⁶ BOA, T.T., 0243, 1.

⁹⁷ BOA, T.T., 0243, 1-2.

⁹⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: MEB Yayınevi, 1974), 12: 306.

⁹⁹ Resîd akçesi: İdari ve mali istilahta bir hükmün sâkit ya da muamelenin tamam olduğu, defterde yazılı bir paranın tahsil ve hesabın kapatıldığı yerlerde kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, "Resîd akçesi", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: MEB Yayınevi, 1971), 3: 28.

¹⁰⁰ BOA, T.T., 0243, 3.

¹⁰¹ Monopolye uygulaması, özellikle Rumeli havalisinde yapılmıştır. Sipahi, resm olarak para değil de şarap aldığından, bu şarabın satılması için yaklaşık iki ay süresince halkın şarapları mühürlenerek satılmasına mâni olunurdu. Buna "monopolye tutmak" denirdi.

¹⁰² Barkan, "Timar", 12: 312; Sertoğlu, "Monopolye", 227; BOA, T.T., 0243, 2.

¹⁰³ Aynî Ali Efendi, *Kanunnâme-i Āl-i Osman (Osmanlı Devleti Arazi Kanunları)*, trc. Hadiye Tuncer (Ankara: Tarım Bakanlığı Yayınları, 1962), 215.

¹⁰⁴ BOA, T.T., 0243, 2.

946| Tuğba Aydeniz. X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve ...
ırmaklardan ve sel sularında olan değirmenlerin resmi, yıllık olup 32 akçe olarak hükme bağlanmıştır.¹⁰⁵

3.1.9. Resm-i giyah

Taze ve biçilen otlardan alınan vergidir. Hane başına 5 akçe olarak düzenlenmiştir.¹⁰⁶

3.1.10. Bâc-ı siyah

Bâc-ı tamga da denilen bu vergi şehirde alım ve satımı yapılan her çeşit maldan, dokunan kumaştan ve kesilen hayvandan alınan vergidir.¹⁰⁷ Buğday, un, pirinç, peynir, balık, sabun, çizme, pabuç gibi pazara gelen ticari yükten, tuz, sade yağ ve zeytinyağından alınması hükmü getirilmiştir.¹⁰⁸

3.1.11. Şire bâcı

Şehir halkı ve köy ahalisinin kendi bağlarından içmek için evlerine götürdükleri şireden resm-i fiçı alınmazken çıkanın fazlasını satarlarsa fiçı başına 8 akçe bâc alınır.¹⁰⁹

3.1.12. Bâc-ı domuz

Nakdî olarak alınan bu vergi de kanunnâmeye göre 2 domuza 1 akçeydi.¹¹⁰

3.1.13. Bâc-ı ağnam

Pazarlarda satılan koyun ve keçiden alınan vergidir. Satandan, ikisine bir akçe alınır.¹¹¹

3.1.14. Esir Bâcı

Kanunnâmeye göre esir ya da at satılacak olursa 2 akçe alandan 2 akçe satandan alınır.¹¹²

3.1.15. Yiyeceklerden Alınan Bâc

Taşradan kuru üzüm, incir geldiğinde 1 akçe alandan, 1 akçe satandan alınır. Bakkal satın aldıktan sonra kantar ile satarsa 1 akçe alandan 1 akçe satandan alınır.¹¹³

3.2. Mukataalı Arazilerle İlgili Düzenleme

Osmanlı toprak ve hukuk sistemiyle ilgili çalışmalardan hareketle mukataalı çiftliklerin bir anlamda iltizamlı sayıldığı bilinmektedir. Devlet bir gelir kaynağı olarak bu çiftlikleri, elinde çok fazla toprak kaldığı için kira karşılığında kişilere ihaleye vererek işler halde tutardı. İhaleyi alan kişi şehirli ya da köylü olabilirdi. Mukataa bedeli toplu olarak kira karşılığı alınır ve kira miktarı devlet ve müteşebbis arasında yapılacak bir mukavele ile belli olurdu. Devlet bu çeşit mukataalı arazileri eninde sonunda tapulu arazi haline getirirdi.¹¹⁴

¹⁰⁵ BOA, T.T., 0243, 2.

¹⁰⁶ BOA, T.T., 0243, 2.

¹⁰⁷ M. Fuad Köprülü, "Bâc", İslam Ansiklopedisi (İstanbul: MEB Yayınevi, 1979), 2: 189.

¹⁰⁸ BOA, T.T., 0243, 5.

¹⁰⁹ BOA, T.T., 0243, 5. Şaraptan alınmakta olan bu resm için İmam Malik, İmam Âzam ve Ebu Muhammed müspet görüş beyan etmişler, şarap bedelinden vergi alınmasını şaraptan sirke vb. şeyler yapılarak Müslümanlar bakımından da değerli bir şey yapılabileceği hükmüne varmışlardır. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, 3: 290.

¹¹⁰ BOA, T.T., 0243, 6. Domuz üzerinden vergi alınması İslam müctehidleri arasında bazı ihtilaflara sebep olmuştur. Ebu Yusuf'a göre domuzun bedelinden vergi alınabilir çünkü bu, gayrimüslimlere göre maldir. Ayrıca bu konudaki uygulama Hz. Ömer zamanında da yapılmaktaydı. Gayrimüslimler şarap ve domuz ile gümrüğe geldiklerinde memurların aynı vergi almalarını yasaklayan Hz. Ömer satın bedelinden ödeme yapılmasını istemiştir. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, 3: 290.

¹¹¹ BOA, T.T., 0243, 5-6.

¹¹² BOA, T.T., 0243, 6.

¹¹³ BOA, T.T., 0243, 6.

¹¹⁴ Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 5-6; BOA, T.T., 0243, 3.

3.3. Knez, Piremikür, Voynuk ve Eflakler

Pojega, müstahkem bir kale olduğu için sınır boylarında görevli ahalinin seçkinlerinden olanlar ayrı bir isim altında deftere kaydedilip bu bölgeleri şenlendirmekle, vergi toplamakla görevlilerdi. Yeni fethedilen yerleri, bölgeyi tanıyan, oranın ahali arasında seçtiği yöneticilerle idare etmek Osmanlı'nın siyasetinin bir parçasıydı. Buna göre eskiden bey sınıfı içinde olup da sipahiliğe seçilmiş olanların bir kısmı gerektiğinde bazı imtiyazlara sahip bir askeri teşkilat olan voynuk, eflak, doğancı arasına dağıtılmışlardır. Bu bölgelerden olan Pojega'da nahiye kethüdalarına knez, köy kethüdalarına ise piremikür ve teklic ismi ile çeşitli vazifeler verilmiştir. Knezler, memleket şenlendirip mamur yapan ve nahiye reayasının vergilerini toplayan kimselerdir. Aynı şekilde piremikür ve teklic de köylerini şenlendirip köy reayasının vergilerini toplamakta knezlere yardım ederler. Bunlar sefer ve hane filorisi ödedikleri için diğer rüsumdan muaf kabul edilmişlerdir.¹¹⁵ Hıristiyanlardan oluşturulan voynuklar ise serhat hizmeti yapan, sefer zamanında sancak beyleri, voyvodaları ve atları, gönderleri, harp aletleri ile sefere katılmışlardır. Voynuklar her tür vergiden muaf tutulmuşlardır. Buna göre Budin beylerbeyisi ve Pojega sancağı beyinin tespit ettiği voynuk vasıflarına münasip 120 neferin voynuk tayin edilmesi ve yine bu kimselerin de vergiden muaf tutulmaları emr olunmuştur.¹¹⁶

Eflakler ise Müslüman olup, serhad vilayetlerindeki harap mezralarda yaşarlar, bazen ziraat bazen de hayvancılıkla uğraşırlardı.¹¹⁷ Şer'î ve örfî vergi karşılığında sefer ve sefer dışında bazı hizmetler yapan eflakler yıllık vermek zorunda oldukları meblağ üzere ziraat ve resm-i ganem karşılığı her eve 83 akçe tayini ile deftere kaydedilmişlerdir. Bunlar, bu bölgeleri şenlendirmek ve sınırdan gelebilecek tehlikelere karşı hudutları korumakla görevlidirler. Bu yüzden buralarda bulunmaları zaruridir.¹¹⁸

Pojega, etrafı dağlarla çevrili bir vadinin merkezidir. Pojega sancağı, ziraat açısından zengin ve kendi ihtiyaçlarını karşılayan bir üretim yeterliliğine sahiptir. X. (XVI.) Yüzyılda Pojega sancağının iktisadi yapısını, ziraatın, hayvancılığın, bağcılığın oluşturduğu görülmektedir. Burada yetiştirilen ihtiyaç fazlası ürünler Budin ve İsakça'ya da gönderilmiştir. Pojega halkının kırmızı et, balık, pirinç, bal ve peynir gibi temel gıda maddelerini tercih ettiği, zeytinyağı ve sade yağ kullandığı anlaşılmaktadır. Yetiştirilen mahsuller şehir pazarında satılmaktadır. Koyun ve keçiden alınan resm-i ağnamın yüksek oluşu hayvancılığın önemli olduğunu göstermektedir. Domuz yetiştirilmesi ve domuz resmi, gayrimüslim nüfusun varlığını ortaya koymaktadır. Pojega sancağının bulunduğu havaliden geçen Tuna, Drava, Sava ve Vaka nehirlerinin üzerinde değirmenler bulunmaktadır.

Ayrıca monopolye, Osmanlı öncesi uygulanmıştır. Bu durum Osmanlı'nın hakimiyeti tesis ederken mevcut bazı uygulamaları hemen değiştirmek yerine onlardan istifade ettiğini göstermektedir.

SONUÇ

Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olup, aralarında 5-10 yıllık zaman dilimi bulunan bu üç kanunnâmeye göre sancakların iktisadi ve sosyal hayatlarına ilişkin önemli neticelerin ortaya çıktığı değerlendirilmektedir. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki; Uzun Hasan'ın bazı uygulamalarının izlerinin görüldüğü Kemah ve Âmid sancaklarında Osmanlı'nın yeni vergiler ve uygulamalar yanında eskiye ait olan muameleleri de kullandığını ya da bunların bir kısmını tadrîcen kaldırmıştır. Bu çerçevede kanunnâmeler, pek çok farklı tatbikatın değişik açılardan değerlendirilmesine zemin hazırlayacak derinliğe sahiptir.

¹¹⁵ BOA, T.T., 0243, 4-5.

¹¹⁶ BOA, T.T., 0243, 4.

¹¹⁷ Sertoğlu, "Voynuk", 359; BOA, T.T., 0243, 4-5.

¹¹⁸ BOA, T.T., 0243, 85. Eflak zümresi 1536 Semendire Sancağı kanunnâmesinde yer alan hükümler çerçevesinde reaya gibi "klasik Osmanlı vergilerine" muhatap olmuşlardır. Bk. İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, 95.

948| Tuğba Aydeniz. X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve ...

Sancakların temel geçim kaynaklarının tarım ve hayvancılığa dayandığı görülmekle birlikte ticari faaliyetler de dikkati çekmektedir. Nüfusun çoğunluğunu bu iki geçim kaynağına dayanan ve devlete vergi vermekle mükellef olan reaya teşkil etmektedir. Küçük baş hayvan ağırlıklı olmakla birlikte büyük baş hayvan (su sığırı (manda), kara sığır, inek) yetiştirilmektedir. Kemah sancağında kışlak vergisinden bahsedilmekte, bu da koyunun daha çok yetiştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Sadece Pojega'da domuzdan bahsedilmekte ve yine Pojega'da inek vergisinden de bahsedilmesi, diğer iki sancakta küçük baş hayvanın daha çok tercih edildiği sonucuna bizi götürmektedir. Her üç sancakta arıcılık yapıldığı anlaşılmaktadır. Sadece Pojega'da pazarda balık satışından bahsedilmektedir. Kemah ve Âmid sancaklarında pazara mal getirmede at, katır, sığır ve deve, Pojega'da ise at kullanılmaktadır.

Üç sancakta tarih aralığına rağmen tarıma dayalı vergilerin miktarlarında bir değişme olmadığı görülmektedir. Kemah ve Âmid'de en önemli gelir kaynağını, şehirde satılmakta olan mallardan alınan vergiler oluştururken, boyahane, bezirhane, şemhane, meyhane, ihtisab mukataası ve mahsul vergilerinin de önemli bir yekûn tuttuğu söylenebilir.

Üç sancakta gayrimüslim nüfusun olduğu hamr ile ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kanunnâmelerde geçen meyhane, şire pazarı, içki yapılan yer olarak kullanılmıştır. Üzüm bağları üç sancakta da mevcuttur.

Pazar yerine getirilen malların türlerinde ticaret yolu üzerinde bulunan Kemah ve Âmid'de daha çok çeşitlilik görülmektedir. Yiyecek maddeleri olarak Pojega'da hububat, peynir, bal, balık, sade yağ, zeyt yağı, kuru üzüm, incir; Kemah'ta hububat, muz, incir, üzüm, erik, huşk-bâr, meyve-i ter; Âmid'de yağ, bal, kavun-karpuz, hıyar, ravend, meyve-i huşk, taze ye-miş, şeker, terencübin, revgan-ı sade ve penbe dikkati çekmektedir. Ayrıca bu iki pazarda bakır, sac, demir, tel, pulad, tutiya, neft, nişadır alım satımı yapılmaktadır.

Kemah ve Âmid sancaklarında pazardaki kumaş cinslerinin zengin çeşitlilik arz ettiği görülmektedir. Âmid'de İskenderânî ve Halep kumaşının, ipeğin olması buranın ticari geçiş yoluna olduğunu açıklamaktadır. Diyarbakır'da günümüzde de ipekböceği yetiştirilmektedir. Yine aynı şekilde Kemah'ta da Trabzon keteninden bahsedilmektedir. İsmi zikredilen kumaşlar şu şekilde verilebilir: Keten, harir, dülbend, çuka, ham bez, nemed, atlas, futa. Kemah ve Âmid sancaklarında deri ve dericilikle ilgili malzemelerin yanısıra boyacılıkta kullanılan malzemeler de yer almaktadır. Âmid pazarında yer alan kara sakız, zaferan eczacılık alanında kullanılmaktadır. Zaferan baharat ve ıtriyat olarak da kullanılmaktadır. Âmid ve Kemah'ta pamuk tarımı yapılmakta, dokumacılık bir ticarî faaliyet olarak yürütülmektedir. Bu dokumalar Avrupa'ya ihraç edilmektedir. Köle ve esir ticareti ile ilgili hususların Pojega ve Âmid sancaklarında yer aldığı görülmektedir. Âmid'de transit geçen ak esirden elli, kara esirden yirmi beş akçe alınması, sancak gelirleri içinde köle satışının önemli bir rakam olduğunu göstermektedir.

Pojega'nın büyük nehirlerindeki değirmenler ile Kemah'taki değirmenlerden alınan vergi aynı miktardır ancak Pojega'da daha küçük ırmak ve sel suları üzerindeki değirmenlerden alınan vergi yıllık 32 akçe olarak belirlenmiştir.

Kanunnâmelerde bidat¹¹⁹ olarak tabir edilen bazı uygulamalar dikkati çekmektedir. Bidat, hilaf-ı kanun olan¹²⁰, kanun-ı kadime muhalif olan¹²¹, hilaf-ı şer' ve kanun olan¹²² mânâsındadır. Buna göre, önceden var olmakla birlikte reayaya ağır gelen ve yasaklanan uygulamalar, kaldırılan vergiler, bedenî ceza verilen suçludan ayrıca alınan cerimeler, fazladan alınan vergiler, yük hayvanları at ve katırdan, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan tamga zabıtları tarafından alınan usulsüz vergiler, bidat ve kanun-ı kadime muhalif kabul edilmiştir. Tüm bu uygulamalar, sancaklarda yapılan hukuki düzenlemelerle toplumsal hayatın devamlılığını

¹¹⁹ BOA, *T.T.*, 0243, 3; BOA, *T.T.*, 0168, 7-10, 12.

¹²⁰ BOA, *T.T.*, 0168, 9-10, 12.

¹²¹ BOA, *T.T.*, 0168, 12-13.

¹²² BOA, *T.T.*, 0243, 3.; BOA, *T.T.*, 0168, 13.

ve çeşitliliğini sağlamada herkesin hak ve hukukunun olabildiğince gözetildiğini ortaya koymaktadır. Zira ehl-i örf tarafından reayaya yapılacak bir hukuksuzluk ve haksızlık hem toplumsal huzuru tehdit edecek hem de ekonomik anlamda zorluklar doğurarak halkı devletle karşı karşıya getireceğinden kanunnâmelerdeki ikaz ve hatırlatmalarla bu tehlike önlenmeye çalışılmıştır. Ancak merkezî otorite tarafından tekrarlanan bazı ikazlar aynı usûlsüzlüklerin devam ettiğini göstermesi açısından kayda değerdir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. 9 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.
- Akgündüz, Ahmet. "Osmanlı Kanunnâmeleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihî Seyri)". *Türkler*. 10: 21-42. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Arıkan, Zeki. "1518 (924) Tarihli Çemişgezek Livası Kanunnâmesi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. M. C. Şehâbeddin Tekindağ Hatıra Sayısı 34* (1984): 101-122.
- Aydın, M. Ākif. *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Aynî Ali Efendi. *Kanunnâme-i Āl-i Osman (Osmanlı Devleti Arazi Kanunları)*. Trc. Hadiye Tuncer. Ankara: Tarım Bakanlığı Yayınları, 1962.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Kanunnâme". *İslam Ansiklopedisi*. 6:185-196. Ankara: MEB Yayınları, 1967.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Çiftlik". *İslam Ansiklopedisi*. 3: 393-397. Ankara: MEB Yayınları, 1988.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Timar". *İslam Ansiklopedisi*. 12: 286-333. Ankara: MEB Yayınları 1974.
- Barkan, Ömer Lütfi. Meriçli, Enver. *Hüdavendigâr Livası Sayım Defterleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Barkan, Ömer Lütfi. *XV.ve XVI.Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1943.
- Bekadze, Shota. *XVI.Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Beysanoğlu, Şevket. "Kanunî Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri". *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul (23-28 Eylül 1985) Tebliğler III. Türk Tarihi*. 1: 139-154. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.
- Celâlîzâde Mustafa Çelebi. *Tabakâtü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesalik Muhteşem Çağ ve Kanunî Sultan Süleyman*. Haz. Ayhan Yılmaz. İstanbul: Kariyer Yayınları, 2011.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Tapu Tahrir (T.T.)*. 0168, 0200, 0243.
- Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5/5 (1947): 483-511.
- Emecen, Feridun. "Bennâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 458. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Emecen, Feridun. "Ağnam Resmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 478-479. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Emecen, Feridun. "Ağıl Resmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 467. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Emecen, Feridun. "Cullâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 83-84. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Göyünç, Nejat. *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1969.
- Göyünç, Nejat. "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanunî Süleyman ve II. Selim devirleri)". *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar* (8-

950| Tuğba Aydeniz. X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnâmesine Göre Kemah, Âmid ve ...

- 10 Haziran 1973). Ed. Osman Okyar, 70-102. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Göyünç, Nejat. Kitabiyât. *Osmanlı Araştırmaları*. 19: 324-326. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1999.
- Güçer, Lütfi. *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1964.
- İnalçık, Halil. "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Bellekten* 34/93 (1960): 45-102.
- İnalçık, Halil. "Kanunnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İnalçık, Halil. "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü". *Bellekten* 23/92 (1959): 575-610.
- İnalçık, Halil. "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü". *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel sayı* (1979-1980): 1-65.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005.
- İnalçık, Halil. "Adâletnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 346-347. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Karaduman, Gökür. "Sancak (Liva) Kanunnâmeleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Şehir Tarihi Sayısı* 3/6 (2005): 527-534.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: Nesil Yayınları, 1991.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlılarda Vergi Sistemi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1977.
- Köprülü, M. Fuad. "Bâc". *İslam Ansiklopedisi*. 2: 187-190. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Kurt, Yılmaz. "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5, (1990): 191-200.
- Miroğlu, İsmet. *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Miroğlu, İsmet. *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*. İstanbul: Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1975.
- Moačanin, Nemat. "Pojeğa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 307. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Pakalın, Mehmet Zeki. "Sâlâriyye". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3: 101. Ankara: Milli Eğitim Yayınevi, 1971.
- Pakalın, Mehmet Zeki. "Resîd akçesi". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3: 28. Ankara: Milli Eğitim Yayınevi, 1971.
- Özcan, Abdülkadir. "Asesbaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 464. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Sertoğlu, Midhat. "Bac". *Osmanlı Tarih Lûgati*. 29. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.
- Sertoğlu, Midhat. "Monopolye". *Osmanlı Tarih Lûgati*. 227. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.
- Sertoğlu, Midhat. "Eflâkan". *Osmanlı Tarih Lûgati*. 95. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.
- Sertoğlu, Midhat. "Voynuk". *Osmanlı Tarih Lûgati*. 359. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.
- Sofyalı Ali Çavuş. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*. Haz. Midhat Sertoğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Şahin, İlhan. "Kemah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 219-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Şemseddin Sami, "Pojeğa". *Kamûsü'l-a'lâm*. 2:1553. İstanbul: Mihran Matbaası, 1316.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Yıldız, Murat. "Sancak Kanunnâmelerine Göre Osmanlı Toplumunda Ekonomik Yapı (İnebahtı, Rodos ve Diyarbakır Örnekleri)". *Türk Dünyası Araştırmaları* 181 (Ağustos 2009): 111-134.
- Yınanç, Mükrimin H. "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*. 3: 601-626. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963.